

319 994

36

7
2001

Ókortudományi Értesítő

VII. szám

Főszerkesztő:

Németh György

Szerkesztők:

Lőrincz Ádám
Patay Horváth András

Debrecen
2001

A kiadvány az Ókortudományi Társaság erkölcsi támogatásával jelent meg.

A jelen szám megjelentetéséhez segítséget nyújtott az OTKA T 029156, valamint a SOROS Alapítvány (FEPP 238/62).
Köszönjük nekik.

Felelős kiadó a Debreceni Egyetem Ókortörténeti Tanszékének vezetője.

ISSN 1417-8532

Címeink:

Németh György
ELTE BTK Ókori Történeti Tanszék
1364 Budapest Pf 107
GNEMETH@LUDENS.ELTE.HU

DE Ókortörténeti Tanszék
4010 Debrecen, Egyetem tér 1.
CENSORINUS@HOTMAIL.COM

Lőrincz Ádám
LADAMUS@HOTMAIL.COM

24849 AKAPRINT Kft. F. v.: Freier László

AUREA AETAS

E rovatunkban a magyar ókortudomány egy-egy jeles képviselőjével készített beszélgetéseket közlünk.

Beszélgetés Thomas Köves-Zulauf professzorral

Elsőként a családi háttérrel, szülőkről és gyermekkoráról kérdezem professzor urat.

Apai részről a 18. században a németországi Hessen tartományból Magyarországra, Tolna megyébe bevándorolt „sváb” családból származom. Anyám családja az ausztriai Grazból az első világháború előtt költözött át a horvátországi Károlyvárosba. Apám evangélikus lelkész volt Károlyváros környékén; itt ismerkedett meg anyámmal és kötött vele házasságot. A trianoni békerendezés után szüleim Tolna megyébe menekültek; apám egy falu, Kalaznó, evangélikus lelkésze lett. Itt születtem. Anyám korai halála után, második elemista koromban, apám Budapesten kapott állást. Itt végeztem iskoláimat; a budapesti evangélikus (fasori) gimnáziumban érettségiztem. Az akkori fasori gimnáziumra nagy tisztelettel és szeretettel gondolok vissza.

Kérem, beszéljen egyetemi tanulmányairól, pályakezdéséről!

1941 szeptemberében iratkoztam be a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészeti karán görög-latin szakra. Egyúttal felvételt nyertem az Eötvös József Collegiumba. Egyetemi professzoraim közül Moravcsik Gyulával és Alföldi Andrással kerültem közelebbi kapcsolatba; Kerényi Károly előadásait is nagy érdeklődéssel hallgattam. A fiatalabbak közül különösen Szabó Árpád keltette fel érdeklődésemet, aki akkor Debrecenben volt professzor és csak néha jelent meg a budapesti görög intézetben. Collegiumi tanáraink közül Szabó Miklós igazgató görög órái, intenzív filológiai vitáikkal, Tomasz Jenő aligazgató latin órái, figyelemre méltó témaválasztásukkal, Mátrai László filozófiai szemináriumai hatottak rám maradandóan. Különös hálával gondolok vissza Tomasz Jenő emberi magatartására és velünk, kollégistákkal kialakított közvetlen viszonyára. A Budapest 1944/45-ös ostromát és a történelmi fordulatot a Collegiumban átélt kollégisták csoportjához tartoztam; akik egyúttal tagjai voltak az ellenálló Táncsics Mihály egyetemi Kisegítő Karhatalmi Alakulatnak. Tanári vizsgát 1945 decemberében tettem, doktori vizsgát 1946 májusában görög filológiából (Moravcsik Gyula), latin filológiából (Husztai József), a magyar föld archaeológiájából (Alföldi András). Disszertációm tárgya „Xenophanes filozófiája” volt, Moravcsik Gyula irányítása mellett.

1945 szeptemberétől megbízott előadó voltam az Eötvös Collegiumban. Az első és másodéves görög szakosok óráit vezettem; a harmad-negyedévesek oktatója Harmatta János volt. Collegiumi tanítványaim közül különösképpen Brusznai Árpádra, Dörnyei Sándorra, Falus Róbertre, Vekerdy Józsefre emlékszem. 1949-től az Akadémiai Könyvkiadónál, majd a Hungária Könyvkiadónál lektorként dolgoztam. Az utóbbi kiadónál Kolozsvári Grandpierre Emillel valamint Köpeczi Bélával fennállt kollégiális viszonyra örömmel gondolok vissza. 1951-től kezdődően középiskolai tanárként működtem, többek között a budapesti Hámán Kató leánygimnáziumban.

Miért hagyta el Magyarországot?

Magyarországot a forradalom bukása után 1956 decemberében hagytam el. Az okok közül, melyek e lépés megtételére ösztönöztek, kettőnek jutott döntő szerep. Nem volt maradásom, miután lakásomból erőteljesen kiutasítottam az új rendszer egy képviselőjét kooperációra felszólító ajánlatával. Másrészt az akkori Magyarországon nem láttam lehetőséget szakmai terveim megvalósítására.

1957 közepéig Bécsben tartózkodtam. Kérkezésem után levélbeli kapcsolatba léptem Alföldi Andrással, aki segítségemre volt új egzisztenciám kialakításában. Bécsben egy Ford ösztöndíj tette lehetővé számomra az intenzív tudományos munkát. Itt ismerkedtem meg a nagyírú Albin Leskyvel, a bécsi görög tanszék vezetőjével, valamint Hans Schwabllal, Lesky leendő utódjával és akkori asszisztensével. Schwabllal való kapcsolatom máig megmaradt. Ő tartotta az ünnepi beszédet Marburgban a 75. születésnapom alkalmából rendezett ünnepi ülésen. Közlebbi kapcsolatban voltam az östörténet professzorával Richard Pittionival is. Ennek kialakulásában szerepet játszott ismeretségem Pittioninak egy volt magyar tanítványával, Foltiny Istvánval, aki akkoriban Alföldi András munkatársa volt Princetonban.

1957 nyarától 1959 közepéig Brüsszelben dolgoztam a belga Fondation Universitaire keretében „önálló kutató” („chercheur indépendant”)-ként. Szorosabb kapcsolatban Marcel Hombert-rel, a brüsszeli „Musée du Cinquantenaire” – egyik vezetőjével s az Antiquité Classique c. szakfolyóirat egyik szerkesztőjével voltam, valamint a genti egyetem ókori történet professzorával és volt rektorával, Pierre Lambrechtsel. Lambrechts a háború előtt bécsi ösztöndíjasként kapcsolatban állt Alföldi Andrással. Több nevezetes cikket és tanulmányt publikált az ókori keltákra vonatkozóan valamint a római vallástörténet területén. Így például „Adalékok a kelta istenségek tanulmányozásához” („Contributions à l'étude des divinités celtiques”), 1942. „A fej exaltációja a kelták gondolatvilágában és művészetében” („L'exaltation de la tête dans la pensée et dans l'art des Celtes”), 1954. „Augustus és a római vallás” („Auguste et la religion romaine”), 1947 stb. Olyan témák ezek, melyek szorosabb érdeklődési körömbbe estek s kapcsolatomnak Lambrechtsel ez volt a speciális szakmai alapja.

1959-ben települtem át Marburgba, az itt adódó előnyös élet- és munkafeltételek miatt: magyar diplomáimat és szolgálati éveimet elismerték, az állampolgárságot gyorsan elnyertem stb. A marburgi egyetemre (Philipps-Universität) az utat Carl Becker nyitotta meg számomra. Becker a frankfurti egyetem hajdani hírneves görög professzorának, Karl Reinhardtnak, a tanítványa volt, valamint a müncheni egyetem latin professzorának, Friedrich Klingnernek. Reinhardt működése idején, a harmincas években, több magyar ösztöndíjas tartózkodott a frankfurti egyetemen, többek között Szabó Árpád is. Klingner iskolája a háború utáni Németország latinisztikájában vezető szerepet játszott; Becker számított Klingner elsőszámú szellemi örökösének; ő is lett utóda a müncheni tanszéken. Becker kezdeményezésére habilitáltam a marburgi egyetemen 1969-ben „Beszéd és hallgatás - római vallás Plinius Maiornál” („Reden und Schweigen - römische Religion bei Plinius Maior”). 1971-ben lettem professzor. Az 1972/3. tanévben -viharos években- voltam először dékán, 1980/81-ben másodszor. 1988-ban az előírt korhatár elérésével mentem nyugdíjba.

Valahányszor végigtekintek életpályámon, elcsodálkozom a gondviselés különös útjain. Marburg ugyanis mindössze félszáz kilométerre fekszik Alsfeldtől, ahonnan családom két és félszáz évvel ezelőtt Magyarországra vándorolt. Meglehet, ha helyben maradt volna, akkor is ugyanott, marburgi professzorként végeztem volna az életemet. De életem úgy alakult, hogy

számomra az út Alsfeldből Marburgba Budapesten át vezetett.

Miért lett ókortudós?

Érdeklődésem a klasszikus ókor iránt kamasz koromban fejlődött ki. Megfigyelésem szerint sok ember életében ebben a korban alakulnak ki a későbbi pályaválasztást eldöntő belső indíttatások. Kis gimnazista koromban sokat olvastam, többek között egy nagy világtörténelmi sorozat első kötetét, melynek tárgya az ókor volt. A téma megragadott. A klasszikus nyelvek iránti érdeklődésem végső gyökere pedig valószínűleg családi környezetemben is keresendő. Protestáns neveltetésemben nagy szerepet játszott az „eredeti szöveg” ideálja; valószínűleg ezzel magyarázható a görög nyelv és irodalom iránti szinte apriorisztikus érdeklődésem. A latin nyelv viszont mint egy ismeretlen, egy akkori orthodox protestáns nevelésben részesülő gyermek számára majdhogynem tiltott világ, ti. a katolikus műveltség nyelve keltette fel kíváncsiságomat. Ilyen belső előzményekhez járult, hogy a gimnáziumban kiváló latin és görög tanáraim voltak. Így nem csoda, hogy ezekben a szakokban az iskolában különösen jó eredményeket értem el. Mint érettségiző diák eredményesen vettem részt az országos tanulmányi versenyen latinból. Mindebből pályaválasztásom szinte természetes módon adódott. Ezen belül a vallás mint történeti fenomén iránti speciális érdeklődésem feltehetőleg szintén nem független attól, hogy a vallás ifjúkorom mindennapjainak központi élménye volt.

Miért kezdett vallástörténettel foglalkozni?

Az előbbieken vázolt belső diszpozícióhoz járultak objektív körülmények. Egyetemi tanulmányaimat olyan korban kezdtem, amikor az „Alterumswissenschaft” ideálja, vagyis az a koncepció, hogy az egyes ókorral foglalkozó disciplinák (irodalomtörténet, nyelvészet, történelem, régészet stb.) ne különüljenek el egymástól, hanem egységet képezve törekedjenek a klasszikus ókori kultúrának mint egységes egésznek univerzális képét kidolgozni, széles szakmai körökben uralkodó tudományelméleti felfogás volt. Ezzel függött össze a vallástörténet nagy jelentősége. A vallás ugyanis az egyik legfontosabb az ókori élet és kultúra egyes területeit átfogó tényező volt. Az ókori ember alapvetően ezekben a kategóriákban gondolkodott, nézetei és tetteinek motívumai ezekben a kategóriákban fogalmazódtak meg. Ez a későbbi korokban is megmaradt legalábbis mint formanyelv. Így az ókori történetet ezeknek a kategóriáknak az ismerete nélkül megérteni nem lehet. Hozzájárul ehhez, hogy e képzetekben az emberi egzisztenciára vonatkozó általános igazságok jutottak kifejezésre, melyek ma is érvényesek. E tanulságok kihámozására szakemberekre van szükség, akik értik és a mai ember számára lefordítani képesek ezt a formanyelvet. Az antik vallások gondolatvilágának megvan a maga belső, sajátos racionális logikája; nem önkényes elképzelések irracionális halmaza ez, nem az „ész trónfosztásának” fenoménje, amint azt hozzá nem értő kívülállók gyakran képzeltek és képzelik. Ennek a mai ember szempontjából nézve titkos formanyelvnek a megfejtése szinte sportszerű élvezetet is okoz.

Miért van értelme ókortörténettel foglalkozni napjainkban?

Emberi egzisztencia – akár közösségi, akár individuális formában – nem lehetséges identitástudat nélkül. Identitástudat viszont nincs történelmi tudat nélkül. A történelmet pedig igazán csak univerzálisan lehet művelni. Minden egyes korszak a dolgok természetéből kifolyólag túlmutat önmagán, horizontális és vertikális irányban egyaránt; vagyis minden egyes terület össze van fonódva más területeivel az eseményeknek, minden egyes kor gyökerei korábbi korokba nyúlnak vissza, és hajtásai későbbi korokba nőnek bele. Ezért nem lehet például kizárólagosan csak a huszadik század történetével foglalkozni vagy csupán angol történelemmel. Ezen összefüggések taglalásánál mindig egy japán tanítványom jut eszembe, aki disszertációját Marburgban a római történetíró Liviusról írta, speciális kutatási területe a római vallás s ma Japánban az európai történelem professzora. Természetes, hogy gyakorlati szempontok más és más súlypontok képzését eredményezik az egyes országokban és korokban, a saját ország és a közvetlen múlt története bizonyos fokú előtérbe helyezése nem indokolatlan. De éppen a történelem univerzális jellegének hangsúlyozása érdekében szükség van tudatos ellenpontok képzésére, egy-egy igen távoli kor és terület történetének művelésére is. Az ókori történelem művelése egy európai országban azért különösképpen indokolt, mert ebben a két említett szempont fontossága együtt érvényesül: Az ókortörténet egyszerre saját történetünk és idegen történet, egy távoli kor története s egyszersmind máig virulens hatások története. Kiváló lehetőség a történelmi horizont megalapozására s ugyanakkor kitágítására az aktuális korszellem korlátjain túlra.

Professzor úr a római vallás szakértője. Mi okozta az archaikus római vallás hanyatlását?

A római vallás történetében döntő szerepet játszottak a pontifexek, nevük etimológiai jelentése szerint a „hídépítők”, akár eredeti technikai értelmében vesszük a szót, akár átvitt, spirituális értelemben istenek és emberek közötti hídépítésre gondolunk. Mindenesetre pragmatikus, precízen analitikus beállítottságú, jól szervezett és szigorúan szervező, központosító tendenciájú papi testület voltak. Fontos jelek mutatnak arra, hogy a római vallást a préarchaikus időkben egy más típusú papság, a flamenek uralták, akik egy szabadabb és kötetlenebb, a messzi múltból örökölt szellem letéteményesei lehettek. Az archaikus vallás megrendülésének egyik fontos okát abban látom, hogy a pontifexek bizonyos szempontból túl elzárkózó, valójában vagy látszólagosan túl ezoterikus, túl fantáziátlan szellemisége egy új kor szabadabb vallásos szellemi mozgásra vágyó igényeit nem volt képes többé kielégíteni. Fontosnak tartom annak hangsúlyozását, hogy itt nem utolsósorban belső okokról volt szó, nem csupán felületes külső hatásról.

Milyen hatása volt a hellenizmusnak a római vallásra?

Köztudomású, hogy ez a hatás igen nagymérvű volt. Ennek felderítése és feldolgozása az elmúlt két évszázad ókortudományának nagy eredményei közé tartozik. Ennek a nagy teljesítménynek azonban, amint az gyakran megesik, vannak árnyoldalai. Nevezetesen két vonatkozásban. A görög vallásból a római vallásba való átvétel tartalmi megállapítása mellett sokszor homályban marad a tény, hogy ennek az átvételnek belső római indítóoka, kiváltó igénye és funkciója is volt. A rómaiak nem vehettek volna át olyan nagymértékben görög mítoszokat, ha e mögött nem állt volna egy nagymérvű belső mitológiai igény, mely hosszú elnyomás után újraéledt. Nincs születésétől fogva 'mítosztalan nép', ez maga is csak

mítosz. Egy adott görög tartalom, - istennév, istenalak, mítosz stb. - átvétele mögött sokszor autochthon tartalom is meghúzódik; az átvétel csak úrafogalmazást, kibővítést jelent, sőt csak máz, mely mögött az eredeti római tartalmat felszínre hozni igen nehéz, de ezért nem kevésbé szükséges feladat. A második probléma, amelyik a római vallás hellenisztikus tartalmaival kapcsolatban felmerül, abban áll, hogy az erős görög hatás mellett túlságosan elhanyagolódnak az egyéb hatások – nevezzük őket barbár hatásoknak. Ilyen hatások, például kelta hatások, közös tartalmak, kétségtelenül voltak Mindkét említett irányú kutatás még nagy lehetőségeket rejt magában.

A rómaiak számára a vallásnak milyen közösség-összetartó ereje volt?

Ez az erő nagymértékben adva volt, nagyobb mértékben mint a görög vallásban. Nem utolsósorban a pontifexek működésének eredményeként, akik centrális felügyeletet gyakoroltak a vallás egésze felett. A vallás közösség-összetartó ereje továbbá abból adódott, hogy papi hivatal és politikai-állami hivatali funkció nem különült el egymástól, hanem ellenkezőleg, ugyanaz a személy lehetett állami méltóság és papi méltóság viselője. A rómaiak a hatalom természetének kiváló ismerői voltak s így nagyon jól tudták azt, hogy nincs állami hatalom ideológiai hatalom nélkül s ezért törekedett a római elit ilyen kettős hatalomviselésre, ennek intézményesítésére. A köztársasági korra ez éppen úgy áll, mint a császárkorra. Jó példa mindkét korra Julius Caesar és Augustus császár, akik mindketten pontifex maximusok is voltak s nem utolsósorban ilyen minőségben tudtak többé-kevésbé eredményesen a monarchikus államformába való átmenet érdekében tevékenykedni. Mindez azonban az éremnek csak az egyik oldala. Tévedés lenne azt hinni, hogy a római vallás egyfajta centralizált kényszervallás volt. Egyidejűleg olyan vallás is volt, amelyik nagy szabadságot biztosított egyéneknek, csoportosulásoknak, kisebbségeknek. Ez politeista jellegéből adódott, amely bő választékot jelentett adott szükségletek szerint.

Milyen kapcsolatok voltak az emigrációban a magyar származású ókortudósok között?

Részemről ezek a kapcsolatok alkalmi találkozásokra és/vagy különlenyomat-cserére, levélváltásra korlátozódtak.

Tartott-e kapcsolatot magyar kollégákkal az emigrációban?

Magyar kollégákkal kongresszusok alkalmával találkoztam Németországban, vagy külföldön. Magyarországi látogatásaim alkalmával is felkerestem egyiket-másikat.

A klasszikus stúdiumok egyre inkább háttérbe szorúlnak Magyarországon. Németországban is ez a helyzet?

Az ókortudomány nehéz helyzete és csökkenő súlya Németországban is tény, elsősorban a hatvanas évek közepe óta. Mivel azonban a kiindulási helyzet jobb volt, a hanyatlás is kevésbé látványos.

UTÁNPÓTLÁS

E rovatunkban egy PhD disszertáció összefoglalóját közöljük. Terjedelmi okok miatt a dolgozat itt csak rövidített változatban jelenik meg.

Adamik Béla

Tanulmányok a latin nyelv külső történetéhez a Római Birodalom keleti felében

A constantinopolisi latin anyanyelvű népesség problematikája

PhD-értekezés tézisei

I. Témaválasztás és célkitűzés

Az utóbbi két évtizedben a nemzetközi tudományosságban megélénkült az érdeklődés a latin-görög nyelvi kapcsolatok különféle vonatkozásai iránt, s ezen belül egy rendkívül elhanyagolt terület is újból figyelmet kapott: a constantinopolisi latin anyanyelvű népesség problematikája. Jellemző, hogy a témát újra felfedező két kutató (Maciej Salamon 1985 és Hubert Petersmann 1992) csak egyetlen, a század elején született tanulmányra (Ludwig Hahn 1912) tudott támaszkodni a kérdésben, annak állításai viszont mindkettejük számára megfelelő kiinduló pontul szolgáltak a vita újraindításához. A vita a körül folyik, hogy volt-e Constantinopolisban latin népesség, s ha volt, milyen jellegű volt (társadalmi összetétele, aránya a görög lakossághoz stb.), meddig maradt fenn, milyen forrásokat lehet egyáltalán felhasználni a kérdés kapcsán. A vitába a következő megfontolások miatt tűnt érdemesnek és szükségesnek bekapcsolódni: a témával újonnan foglalkozó két kutató a vitatott kérdésekben homlokegyenest ellenkező következtetésre jutott. Salamon pesszimista álláspontot tett magáévá: szerinte nem volt számottevőbb latin népesség a városban, illetve az idetelepült latinok hamarosan asszimilálódtak, így a negyedik században itt nem jött létre latin nyelvsziget. Petersmann mindmáig képviselt optimista álláspontja szerint viszont Constantinopolisban kezdettől fogva jelentős latin népesség élt, és ez az alacsony társadalmi helyzetű latin réteg egészen a 9. századig megőrizte anyanyelvét. Melyik kutatónak van igaza? E kérdés megválaszolását tűztük ki célul, s indokoltnak tartottuk, hogy a válaszadásra egy doktori disszertáció keretei között tegyünk kísérletet. A probléma ilyen terjedelmű és mélységű tárgyalását azért tartottuk szükségesnek, mert a szakirodalom feldolgozásakor kiderült, hogy sokkal szélesebb keretek között kell a kérdést megvizsgálni, mint ahogy eddig történt, s hogy a felhasznált forrásokat újra meg kell vizsgálni, mert sok esetben tévesen értelmezték őket, és megalapozatlan következtetéseket vontak le belőlük.

II. Vizsgálati módszerek, a disszertáció felépítése

Disszertációnk alapvető módszere, amely egyben munkánk felépítését is döntő módon meghatározta, arra a felismerésünkre épült, hogy a latin nyelv hivatalos használatát a tárgyalt területen és korban teljesen külön kell választani a latin anyanyelvi használatától. Ez a felismerés elsősorban abból a tapasztalatunkból fakadt, hogy a témára vonatkozó nemzetközi szakirodalomban e kétféle használat gyakori összekeveréséből rendkívüli zavar keletkezett, főleg az irodalmi utalások értelmezésében. A constantinopolisi latin anyanyelvű népesség létezésének (vagy nemlétének) igazolására eddig felhasznált szövegek újbóli elemzésénél

minden esetben megpróbáltuk meghatározni, hogy a latin nyelv használatának melyik aspektusára vonatkoznak. E szempont érvényesítése ugyanakkor azt is szükségessé tette, hogy meghatározzuk: a Római Birodalom keleti felében, és azon belül Constantinopolisban, az Új Rómában a latin nyelv milyen szerepet töltött be a hivatalos nyelvhasználatban? E kérdés megválaszolása azonban nem volt egyszerű. Kiderült, hogy a szakirodalomban a kérdésnek nem létezik megfelelő színvonalú feldolgozása. Azon a szakirodalmi közhelyen túlmenően, hogy a görög nyelv a keletrómai birodalomban az 5-7. század között fokozatosan felváltotta a latint a hivatalos nyelvhasználat különféle területein, nem határozták meg, hogy az állami élet egyes területein ez a váltás mikor és miért zajlott le, s legfőképpen: Constantinopolis közigazgatásában mikor történt meg ez a váltás? Ennek megválaszolását azért is fontosnak tartottuk, mert egy hivatalos nyelvhasználatában göröggé vált nagyvárosban a feltételezett latin népesség nyilván nagyobb mértékben ki volt téve az asszimilációnak, mint egy latin nyelvhasználatú városban. A latin nyelv hivatalos használatának a későcsászárkori történetét azonban csak úgy lehetett megérteni és leírni, ha korábbi történetét is figyelembe vesszük. Így jutottunk arra az elhatározásra, hogy részletesen leírjuk a latin nyelv hivatalos használatának történetét a mediterránum keleti felének meghódításától a korabizánci korig. A késő köztársaság és a principatus korával foglalkozó fejezetekben kellett a legkevesebb önálló kutatást elvégezni, mert Jorma Kaimio 1979-es kiváló disszertációja ezt a munkát már elvégezte. A későbbi koroknál több elméleti probléma adódott, hiszen a dominatus korát ilyen mélységgel még nem dolgozták fel, a kelet-római, modern nevén bizánci kornak pedig a Zilliacus-féle feldolgozása (1935) mind szemléletében, mind anyagában nagyrészt elavultnak tekinthető. Ahogy távolodtunk a principatus korától, úgy kellett minél több rész kutatást végezni.

Kutatásaink során a leggyümölcsözőbb módszernek az bizonyult, hogy a szakirodalmi forráshivatkozásokat az eredeti kiadásokban — a szöveggörnyezetet is figyelembe véve — ellenőriztük. Ez az ellenőrző, értelmező munka nemcsak az irodalmi utalásokra terjedt ki, hanem a hivatkozott feliratokra, papyrusokra és a *Corpus Iuris Civilis* anyagára is. A források ellenőrzésében, ill. új források bevonásában nagy segítséget nyújtott az informatika: felhasználtuk a görög és latin szövegek CD-ROM-okon meglévő, általam ismert corpusát, sőt olykor az Internetet is (heidelbergi epigráfiai adatbank stb.). Az egyes korszakok leírásánál különböző szempontok szerint jártunk el. A hivatalos nyelvhasználatot egyrészt a dokumentumok nyelvválasztási gyakorlata és nyelvválasztásra történő irodalmi utalások alapján vizsgáltuk, másrészt használati részterületek szerint. Ez utóbbi szempont esetében elsősorban a területi közigazgatás, a jogalkotás és a jogalkalmazás, a hadsereg, valamint a 4. századtól az egyház nyelvhasználati gyakorlatára terjedtek ki kutatásaink. Mivel ez a bevezetésnek szánt összefoglalás önálló, 90 oldalas egészszé nőtte ki magát, célszerűnek tűnt a disszertáció külön részévé nyilvánítani. Ez a nyelvhasználat-történet ugyanakkor szervesen kapcsolódik a disszertáció eredeti témájához, amelynek feldolgozása így a dolgozat második részévé vált.

A constantinopolisi latin anyanyelvű népesség problematikáját feldolgozó második részben a téma heterogénabb forrásanyaga más kutatási módszerek alkalmazását is szükségessé tette. Először ellenőrző-értelmező filológiai munkamódszerrel megvizsgáltuk azokat az irodalmi utalásokat, amelyeket a constantinopolisi latin anyanyelvű népesség létezésének (vagy nemlétének) igazolására szoktak felhasználni, és — Salamon prosopographiai kutatásainak eredményeit is felhasználva — meghatároztuk valós forrásértéküket. Megvizsgáltuk a Constantinopolisra lokalizálható latin nyelvemlékeket: a korai századokra a rendkívül kevés magánfeliratot, a későbbi korokra az irodalmi

hagyományozású szövegeket.

Az irodalmi hagyományozású nyelvemlékeket elsősorban a Kónstantinos Porphyrogennétos-féle *De cerimoniis aulae Byzantinae* címen ismert 10. sz.-i műben található latin mondatok képviselik (83. és 84. c.-ban). E szövegek forrásértéke vitatott. Zilliacus (1935) szerint az itt található acclamatiókkal nem érdemes foglalkozni, messzemenő következtetéseket nem lehet belőlük levonni. Petersmann (1992) szerint viszont a helyenként vulgáris latin hatást tükröző szövegek azt bizonyítják, hogy Constantinopolisban a latint anyanyelvként sokkal többen, és sokkal tovább (egészen a 9. sz.-ig) beszélték, mint ahogy azt eddig feltételezték. Hogy melyik kutatónak van igaza, azt csak úgy lehetett eldönteni, ha e latin nyelvemlékeket az eddiginél alaposabban vizsgáljuk meg, és forrásértéküket pontosabban határozzuk meg. Ezért megadtuk a két caput teljes szövegét a legújabb kiadás alapján (Vogt 1935-1939), majd, miután kiszűrtük a bizánci görög kiejtésből adódó torzulásokat, a görög betűkkel lejegyzett latin acclamatiók nyelvét elemeztük a különböző nyelvi szinteken, különös tekintettel a vulgarizmusokra. Ezután közöltük a két kaput fordítását a latin acclamatiók latin betűs átírásával, majd arra a kérdésre próbáltunk választ adni, hogy e két caput latin szövegei Constantinopolisban születtek-e — mint ahogy a 83. caput latin nyelvű énekeivel kapcsolatban Handschin (1942) gondolta —, vagy nyugati importtal állunk szemben. A kérdésre a párhuzamos helyek vizsgálatával kíséreltünk meg választ adni, amelyet a Corpus Christianorum Series Latina számítógépes változata, a CETEDOC (1994) segítségével végeztünk el. Miután a *De cerimoniis* latin nyelvemlékeinek valós forrásértékét, egy eddig figyelembe nem vett latin mondat (56., 57. és 61. c.) elemzéséből nyert tanulságokkal kiegészítve meghatároztuk, a romanisztika újabb eredményeit is figyelembe véve mód nyílt arra, hogy Petersmann (1992) elméletével kapcsolatban érdemben állást foglaljunk, és e nyelvemlékek mögé valószínűbb etnikai hátteret rendeljünk.

III. Főbb eredmények

Az első rész eredményei

Kutatásaink eredményeképpen a nemzetközi szakirodalom korábbi és jelenlegi munkáinak számos tévedését sikerült kimutatni, és sok tekintetben új képet rajzoltunk a latin nyelv hivatalos használatának történetéről. Itt csak a legfontosabb eredményeinket vázoljuk.

1. A késő köztársaság és a principatus korára vonatkozóan a Birodalom hivatalos nyelvhasználatának Kaimio-féle értelmezése mellett foglaltunk állást. Kaimio (1979) a különféle források vizsgálatával kimutatta, hogy a késő köztársaság- és principatuskori birodalmi adminisztrációban nyelvi dichotómia létezett, azaz a birodalmat nyelvhasználat szempontjából latin és görög részre osztották fel (ez az ún. *bilaterális unilingualizmus*). A latin nyelv keleten csak egyfajta "belső" használatban kapott szerepet, míg "kifelé" a római közigazgatás minden szinten görög nyelven jelent meg. Kaimio eredményeit azonban nem mindenki fogadta el, többen — M. Dubuisson (1985), R. Schmitt (1983), H. Petersmann (1992) — visszatértek a korábbi, Ludwig Hahntól képviselt állásponthoz (1906), miszerint a római birodalomban a kései köztársaság, sőt egyesek szerint még a principatus idején is lényegében egyetlen és kizárólagos hivatalos nyelv létezett: a latin. Ehhez az elavult elképzeléshez való ragaszkodásnak két oka van: a források (kül. Valerius Maximus 2.2.2) eltérő értelmezése (Dubuisson), ill. Kaimio eredményeinek nem ismerése (Schmitt, Petersmann). A vitatott források azonban kutatásaink szerint egyértelműen Kaimio értelmezése mellett szólnak, így a belga iskola — Dubuisson, Rochette (1997) — álláspontja elfogadhatatlan.

2. A dominatus korában megváltozik a Birodalom hivatalos nyelvhasználati gyakorlata. A források alapján megállapítható, hogy keleten a latin nyelv a korábbinál jóval dominánsabb, de nem kizárólagos szerepet töltött be, a görög nyelv pedig erősen háttérbe szorult. A kutatók mindmáig egységesen úgy gondolják — legutóbb Rochette (1997) —, hogy ez a dominancia csak egyféleképpen magyarázható: tudatos nyelvpolitikai váltással. E kutatók feltételezik, hogy az illír katonacsászárok (268-284) a harmadik századi összeomlást követően a birodalom egységét a hivatalos nyelvhasználat uniformizálásával is erősíteni akarták, és a nyelvi dualizmust károsnak tartották. Szerintük e politika a tetrarchia bevezetésével és Diocletianus uralmával döntő támogatást kapott, és Constantinus uralkodásával a csúcspontjához érkezett. Feltételezésüket a kutatók egyrészt a dokumentumok nyelvhasználatában bekövetkezett változásra, másrészt néhány irodalmi utalásra, de leginkább Augustinus egyik kijelentésére (*De civitate Dei* 19. 7.) építik. A dokumentumok nyelvválasztási gyakorlatának a megváltozása önmagában nem perdöntő, így csak az irodalmi utalások értelmezésére építhet egy ilyen feltételezés. Ezek az irodalmi utalások azonban — beleértve Augustinus megjegyzését is — egyáltalán nem igazolják egy ilyen felülről kezdeményezett agresszív nyelvpolitika létét. Így a dokumentumok nyelvhasználatában megfigyelhető latin dominancia ténye más magyarázatot igényel. E dominancia létrejöttét egy sokrétű, bonyolult, és legnagyobbreszt spontán folyamat eredményezte. E folyamatban döntő szerepet játszott az állandó császári székhely létrejötte a keleti, hellénizált birodalomrészben a kiszolgáló apparátussal együtt (Nikomédia majd Constantinopolis), ill. a latin nyelv presztízisének megnövekedése a görögök körében. Agresszív nyelvpolitika léte végül egy negyedik századi forrás alapján is cáfolható (Libanios Or. 1.234), amelyből kiderül, hogy nem létezett olyan rendelkezés, mely háttérbe szorítani kívánta volna a görög nyelvet a latin javára.

3. A latin nyelv hivatalos használatának történetében újabb korszakot nyit Iustinianus nyelvhasználati reformja. Az 527-től uralkodó császár 534-ig még a dominatuskori, tehát latin dominanciájú gyakorlatot követi rendeletei publikálásánál, 534-től azonban (l. *Novellae constitutiones*) a latin nyelvű rendeletek száma hirtelen lecsökken, a görög nyelvű rendeleteké pedig rendkívüli mértékben megnő. Zilliacus szerint a visszahódított nyugati és az észak-balkáni latin népességű területekre valamint a fővárosra, Constantinopolisra szorult vissza a latin nyelv használata a rendeletalkotásban, a görög nyelv pedig a dél-balkáni és a keleti területeken a latin helyébe lépett. A Zilliacus-féle elrendezés egy ponton hibásnak bizonyult: kutatásaink kimutatták, hogy a Constantinopolisra vonatkozó rendeleteket eredetileg görög nyelven publikálták. Az így kijavított elrendezés összhangba került a hivatalos feliratok nyelvválasztásával: Iustinianus uralkodásától kezdve csak görög nyelvű hivatalos feliratokat ismerünk a birodalom fővárosából, a császár és a központi hivatalok székhelyéről. A rendeletek nyelvválasztásának pontosabb felderítése cáfolta azt a Zilliacus-féle elképzelést, hogy a latin feliratok constantinopolisi hiánya pusztulásukból, vagy rejtőzésükből fakadna. Vizsgálataink eredményeképpen bizonyítottunk látjuk, hogy Constantinopolis városát Iustinianus tudatosan "kiemelte" a latin övezetből, és a görög övezethez sorolta. Ez az eredmény egyben eredeti témánk vizsgálata szempontjából is rendkívüli fontosságú.

Disszertációnkban abba a vitába is bekapcsolódtunk, hogy Iustinianus miért döntött a hivatalos nyelvhasználat ilyen mértékű megváltoztatása mellett. A miertre a szakirodalomban a következő válaszok születtek: 1. Iustinianus "végre" alkalmazkodott a Birodalom keleti részének etnikai viszonyaihoz, tehát egyfajta kommunikációs kényszer miatt részesítette előnyben a görög nyelvet (Zilliacus, Rochette stb.), 2. Iustinianus

nagyhatalmú praefectura Kappadókiai Ioannes (ppO. 531-541.) császáranál elérte a latin nyelv kiszorítását a keleti praefecturából. A 2., főként a római jogi szakirodalomban népszerű elképzelés azonban kutatásaink alapján teljesen elvetendő. Egyrészt az a szöveg (Io. Lyd. De mag. 3,68), amely alapján feltételezik, hogy Ioannes száműzte volna a latin nyelvet praefecturájából, nem erről szól, másrészt a nyelvi váltás a keleti praefecturában már Egyiptomi Kyros praefectus alatt (Kr.u. 439-441) megtörtént (Io. Lyd. De mag. 2,12!). De az 1. magyarázatot is csak részmegoldásnak tartjuk. Mivel a *Novellae constitutiones* nyelvválasztási gyakorlata nem a dominatuskori, hanem principatuskori gyakorlatra emlékeztet, egy 3. magyarázat tűnik a leghelyesebbnek, mely szerint Iustinianus újraegyesítési kísérletének, elsősorban Africa 534-es visszaszerzésének köszönhetően a principatuskori *bilaterális unilingualizmus* gyakorlata lépett újra érvénybe, de egy meglepő, módosult formában. Míg a principatus korára a "nyugati rész és a főváros (Róma) latin versus keleti rész görög" felállás a jellemző, addig Iustinianus alatt: "keleti rész és a főváros (Constantinopolis) görög, a nyugati, visszahódított terület latin" megoszlás. E megfordított *bilaterális unilingualizmus*szerűen a közigazgatás átszervezésénél is principatuskori mintákat követő császár egyben megtalálta a jogcímet arra is, hogy engedve a realitásnak — a spontán hellénizálódási tendenciának (vö. első magyarázat) — a görög nyelvet végleg birodalmi nyelvvé tegye, sőt a birodalom és a császár első hivatalos nyelvét.

Ebből következően a rómaiságnak és a római múltnak Bizáncban nem csak a nyolcadik századtól, hanem már Iustinianus uralkodásától fogva nem volt kritériuma a latin nyelv.

A második rész eredményei

1. A constantinopolisi latin nyelvű népesség történetének korai szakaszára Salamon álláspontját tettük magunkévá, aki a város 4. sz.-i prosopographiai anyagát vizsgálta meg a PLRE 1. kötete alapján. Kutatásai feltárták, hogy az újraalapítást követően több hullámban érkeztek latin letelepülők, elsősorban nyugatról a városba, de a prosopographiai anyagnak csak csekély részét képviselő betelepülők később vagy elhagyták a várost, vagy asszimilálódtak a görög többséghez. Salamon eredményeinek tükrében újraértelmeztük a feliratos helyzetet: nyilván a kitelepüléssel, még inkább az asszimilációval magyarázandó, hogy latin nyelvű magánfelirat alig akad kelet Rómájában. Petersmann, aki nem használta fel Salamon eredményeit és idetelepített széles, de kisebbséget alkotó latin réteggel számol, a feliratok hiányát azzal a szociolingvisztikai magyarázattal próbálta megindokolni, hogy ez a kevésbé művelt, alacsony társadalmi helyzetű latin kisebbség írásban, amennyiben egyáltalán megnyilatkozott ebben a formában, alkalmazkodva a többséghez többnyire a görög nyelvet használta. Petersmann e magatartás szemléletes példájára vélt bukkanni Nagy Szent Gergely egyik, 593-ban (!) írt levelében (Epist. 3,63), kimutattuk azonban, hogy a levél egyáltalán nem ezt a nyelvi magatartást bizonyítja, hanem éppen a nyelvi asszimilációt.

2. A latin betelepülők asszimilációját nyilván befolyásolta Constantinopolis 534-es nyelvhasználati átszervezése is. Ez a reform ugyanis a görög nyelvű rómaiság gondolatának elfogadását az ide települt latinok számára megkönnyíthette, és ennek révén hosszú távon a betelepülők asszimilációs folyamatát is meggyorsíthatta.

3. Petersmann szerint az itteni latin kisebbséget erősítették a Via Egnatia-menti római coloniákkal fenntartott intenzív kapcsolatok is. Petersmann feltételezése azonban minden alapot nélkülöz. Megállapítható, hogy Constantinopolis alapításának idejére a görög-latin nyelvi határtól délre fekvő balkáni, valamint a kisázsiai római coloniák kisebbségi latin lakosságát már a Kr.u. 2. sz.-ra asszimilálta a görög és a helyi nyelveket beszélő többség. E coloniák a negyedik században még a latin nyelv hivatalos használatát is feladták a görög

javára. Ennek következtében e coloniák semmiféleképpen nem erősíthették a Constantinopolisba került latin csoportokat, népességi utánpótlást nem biztosíthattak nekik.

4. Az idekerült telepés-családok végleges beolvadásának időpontját irodalmi források alapján nem határozhatjuk meg. Gergely pápa egyik megjegyzéséből — ti. hogy kelet Rómájában nem lehet egyetlen jó latin-görög tolmácsot sem találni (Epist. 7,27) — a latin réteg teljes eltűnésére szoktak következtetni (L. Hahn, Zilliacus stb.). E szövegből azonban semmiféle etnikai következtetést nem lehet levonni. A szövegkörnyezetből ugyanis kiderül, hogy egyszerűen a régi vita felelevenítéséről van szó t.i., hogy a szó szerinti vagy az értelem szerinti fordítás-e a jobb. Nagy Szent Gergely a latinul tudó fordítókat azért kárhoztatja, mert túlzottan ragaszkodtak a szószerinti fordításhoz, és nem voltak elég képzettek az értelem szerinti fordításhoz. Az asszimiláció menetéről és esetleges befejeződéséről talán a PLRE Kr.u. 641-ig összeállított anyagának jövőbeni vizsgálata szolgáltathat támpontokat.

5. Petersmann azt a tézist, hogy Constantinopolisban jelentős latin népesség élt, és ez az alacsony társadalmi helyzetű réteg egészen a 9. századig megőrizte anyanyelvét, egy késői irodalmi utalással is megpróbálta igazolni (Amalarius, Liber Officialis 2,1). Petersmann szerint Amalarius metzi püspök azt állítja, hogy azért vezették be Constantinopolisban a kétnyelvű (latin - görög) liturgiát, hogy a latin nyelvű kisebbség ne érezze magát elnyomva, és elkerüljék a nyelvhasználat miatti vitákat. Petersmannak ez az értelmezése elfogadhatatlan: egyrészt a szöveg szintaxisa és szóhasználata, másrészt egy másik, Amalarius művét átdolgozó liturgiai munka az ún. Liber Quare cáfolja Petersmann értelmezését. Ebből az Amalarius-helyből semmiféle következtetést nem lehet levonni a tekintetben, hogy létezett-e valamiféle latin anyanyelvű réteg Constantinopolisban vagy sem, csak azt bizonyítja, hogy megvolt a részben kétnyelvű liturgia. A latin és görög egyház összetartozását szimbolizáló liturgiai szokás megléte a forrásokban Constantinopolis vonatkozásában egészen a 11. század közepéig, Róma esetében pedig még későbbi időpontokig bizonyítható.

6. A constantinopolisi latin anyanyelvű réteg jellegéről és sorsáról, az eddigi kutatások és saját vizsgálataink tükrében tehát összegzésképpen a következőket mondhatjuk el. Néhány irodalmi utalás (Excerpta Valesiana 1,30 és Sozomenus HE 2,3,4) és a prosopographiai kutatások alapján biztosra vehető, hogy a Polis alapításakor latin anyanyelvű telepés-csoportok is kerültek kelet Rómájába. E diaszpóra különböző társadalmi rétegekből tevődött össze, de pontos összetétele ma már nem határozható meg. A latin telepések nyugatról történő beáramlása, beszivárgása a 4. és 6. sz. között valószínűleg — nyilván megszakításokkal — többé kevésbé folyamatos volt. Ezek a betelepülők azonban nem csatlakozhattak valamiféle zárt latin közösséghez, ilyen ugyanis motiváltság hiányában nem alakult ki. Constantinopolisban tehát a 4-6. sz.-ban nem jött létre "latin nyelvsziget". Ez viszont egyet jelentett az asszimilációval, és ez a nagyvárosra jellemző gyorsasággal be is következett. A folyamatosan ide szivárgó latin telepés-családok 2-3, esetleg négy generáció alatt beolvadtak a görög többségbe. Feltételezhetjük, hogy legkésőbb a 7. század közepére az eredetileg ide került latin népesség — a később jöttekkel együtt — teljesen asszimilálódott.

7. Ebből az is következik, hogy a Kónstantinos Porphyrogennétos-féle *De cerimoniis aulae Byzantinae* címen ismert, 10. sz.-i műben található latin mondatok (83. és 84. c.-ban) vulgarizmusait másképpen kell értelmezni. Petersmann szerint ezek a helyenként vulgáris latin hatást tükröző szövegek is azt bizonyítják (miképpen Amalarius megjegyzése), hogy Constantinopolisban jelentős latin népesség élt, és ez az alacsony társadalmi helyzetű réteg egészen a 9. századig megőrizte anyanyelvét. E szövegek újraelemzése és kiegészítése egy másik, szintén a *De Cerimoniis*ban található nyelvemlékből (56., 57. és 61. c.) nyert

tanulásokkal azonban cáfolja Petersmann elképzelését, ugyanakkor másfajta magyarázat előtt nyit utat.

7.1 Először is meghatároztuk e latin nyelvemlékek jellegét és tisztáztuk eredetüket. E szövegeket eredetileg normatív igénnyel fogalmazták meg, a klasszikus latin nyelv szabályai szerint. A 83. caput szövegei nyugatról Constantinopolisba került egyházi szövegek adaptációi, a 84. caput acclamatiói pedig valószínűleg a hadsereg nyelvhasználatából származnak. E sztereotip szövegek a folyamatos, ismételt constantinopolisi használatuk, reprodukálásuk révén részben módosultak, ezek a módosulások azonban nem barbarizmusok, hanem beszélt latin nyelvi jelenségek. Ebből következik, hogy ezeket az eredetileg normatív latin nyelven megfogalmazott szövegeket latin anyanyelvű constantinopolisi közegben reprodukálták, és később így kerültek lejegyzésre. Mivel a *De cerimoniis*ből kiderül, hogy ezeket az szövegeket katonai jellegű csoportok valószínűleg meg, célszerű ezt az anyanyelvi közeget vagy szűrőt a Constantinopolisban állomásozó helyi alakulatok latin anyanyelvű katonáiban keresnünk.

7.2 E latin anyanyelvű elemek közelebbi etnikai meghatározása is lehetséges. A szövegeinkben megfigyelhető vulgarizmusok többnyire olyan nyelvi jelenségek, amelyek az egész latin nyelvterületre jellemzők voltak. Három esetben azonban olyan hangtani jelenséget figyeltünk meg, melyek egyszerre előfordulva csak a balkáni latinságra jellemzők: 1. lat. *r* + *-ia* > balk. lat. dialektálisan *r* + *-ie*; 2. a hangsúlytalan *ü* (mint *u*) > *u*; 3. a szóvégi, egyszerű -msh. utáni (*-o*, *-u* >) *-u* lekopása. Ezzel meghatároztuk a latin anyanyelvű elemek közelebbi származását: balkáni latin / protoromán etnikummal állunk szemben.

7.3 Ennélfogva nem lehet szó az eredetileg idetelepült, s amúgy is nyugati provinciákból érkezett, és a 6-7. századra már asszimilálódott latin népességről, mint ahogy Petersmann állítja. Kézenfekvő a *De cerimoniis* latin szövegeit reprodukáló katonákban azon balkáni latin elemek leszármazottjait keresnünk, akik a szláv hódítások következtében a Duna mellől délre menekülve többnyire Macedónia jól védhető városaiban telepedtek le. Ez az elképzelés Gottfried Schramm (1981 és 1997) elméletére épül, aki a szlávba került egyes dél-balkáni helyneveknél latin eredetet, ill. latin közvetítést tudott kimutatni, s erre építette nagyszabású elképzelését a balkáni latin nyelvterület széttöredezéséről és délre tolódásáról a szláv betelepüléssel kapcsolatban. Schramm eredményeit kritikusan szemlélve megállapítottuk, hogy ha kilencben nem is, öt városban nagy valószínűséggel számolhatunk ideiglenes latin többséggel (*Saloniki*, *Serres*, *Kastoria*, *Florina*, *Veria*), egy városban pedig valószínűleg latin kisebbséggel (*Ohrid* - *Lychnidos*). A helynévanyag alapján tehát igazolható a latin népesség dél felé húzódása, s ennek következtében egy új latin nyelvterület kialakulása a 7-8. században Macedóniában. E bizánci fennhatóság alatt maradt területekről könnyen kerülhettek balkáni latin csoportok a fővárosba. Ez a ma már meghatározhatatlan mennyiségű és összetételű protoromán elem Constantinopolisban valószínűleg a hadsereg ottani egységeiben találta meg boldogulásának útját. Ez a csoport — a hadsereg helyi csapatain belül — elég jelentős és homogén lehetett, és ennek következtében befolyásolhatta a még az ezredforduló után is szokásos latin acclamatiók reprodukálása során azok nyelvi megformálását. Ez a közösség valószínűleg a 8-10. sz. között kerülhetett Constantinopolisba. Amennyiben következtetéseim helyesnek bizonyulnak, akkor először sikerült a 7-10. század közti időszakra Constantinopolisban latin / protoújlatin csoportot valószínűsíteni. Ilyen következtetések levonására az ebben az időszokban keletkezett irodalmi szövegek utalásai (pl. Amalarius) teljességgel alkalmatlanok.

8. Nem bizonyult helyesnek az a Maciej Salamon által is képviselt szakirodalmi álláspont, amely — többnyire forráselégtelenségre hivatkozva — tagadja az etnikai szempontú

kutatások létjogosultságát a constantinopolisi latin anyanyelvű népességgel kapcsolatban, és a kutatásokat inkább a latin nyelv kulturális szerepére próbálja irányítani, illetve leszűkíteni. A Salamon-féle (pesszimista) elvi állásponthoz képest előremutatóbbnak bizonyult — minden hibájával együtt — Hubert Petersmann (optimista) álláspontja, aki újra az etnikai szempontokat igyekezett érvényre juttatni a kutatásban, csak éppen nem a megfelelő forrásokat és módszereket vette igénybe, így munkája leginkább vitaindító anyagként töltött be fontos szerepet. Nagy érdeme, hogy újra az etnikai kérdésre irányította a kutatás figyelmét, s hogy a *De cerimoniis* latin nyelvemlékeinek beszélt nyelvi jellegzetességeit hangsúlyozta.

9. A constantinopolisi latin-újlatin népesség története nem két, hanem három szakaszra osztható. 1. 4-7. sz.: a nyugati provinciákból betelepült családok a lakosság különböző rétegeiben. 2. 8-10. sz.: balkáni latin - protoromán csoportok a hadseregben. 3. a 13. sz.-tól olasz kolóniák, főként a genovaiak zárt közössége a Polis Galata nevű városrészében.

IV. A hasznosítás lehetőségei

Az értekezés mindkét része hasznosíthatónak tűnik a nemzetközi kutatásban. Az első rész eredményei alapján egyre inkább leírhatóvá válik a Római Birodalom hivatalos kommunikációjának története. Nyelvhasználat-történetünk felhasználásával a latin nyelvtörténet számos kérdését az eddiginél kielégítőbben lehet majd megválaszolni (pl. a hivatalos nyelvhasználat területiális elrendezésének kihatása a nyelvi romanizációra stb.), de a Római Birodalom ideológiatörténetének egyes részleteit is újra lehet gondolni (pl. a Iustinianusról mint "utolsó romanizátorról" alkotott kép, Iustinianus mint a principatuskori állapotok visszaállítója, a görög nyelvű rómaiság eszméjének története stb.). A második rész eredményeit elsősorban a balkáni latinitás történetének kutatásában lehet hasznosítani. Eredményeink ösztönzést adhatnak a nemzetközi kutatásnak, hogy a bizánci forrásokban eddig talált latin nyelvemlékeket az általunk felvetett szempontok szerint újra megvizsgálja, és további latin nyelvemlékek után kutasson. A dolgozat eredményei remélhetőleg bekerülnek a nemzetközi kutatás vérkeringésébe, és hasznosíthatók lesznek a hazai egyetemi oktatásban is.

V. Az értekezés témaköréből megjelent, illetve megjelenés előtt álló publikációk

ADAMIK, Béla (1999). Bemerkungen zur Problematik "Latein in Byzanz". Über die lateinischsprachige Bevölkerung von Konstantinopel. In: PETERSMANN, Hubert - KETTEMANN, Rudolf (edd.). Actes du Ve Colloque international sur le latin vulgaire et tardif, Heidelberg, 5 - 8 septembre 1997. Heidelberg, 69-79.

ADAMIK Béla (2000). A Római Birodalom hivatalos nyelvhasználatának történetéhez. A latin nyelv keleti dominanciájának okai a dominatus korában. *Antik Tanulmányok* 44, 199-211.

KONFERENCIA

Ezredfordulók a magyar és a világkultúrában

A Debreceni Egyetem Klasszika-filológiai Tanszékének a bimillennium és a magyar millennium alkalmából rendezett tudományos konferenciája

Debreceni Akadémiai Bizottság, Debrecen, 2000. november 7.

A konferencia ókori tárgyú előadásai:

KÁKOSY LÁSZLÓ (ELTE): Egyiptom a Kr. e. III. évezred kezdetén

SARKADY JÁNOS (ELTE): Két sorsdöntő ezredforduló a Földközi-tenger medencéjében

HAVAS LÁSZLÓ (DE): Az *imperium Romanum* és a korai kereszténység mint a közös európai kultúra alappillére

KÖVES-ZULAUF, THOMAS (Marburg): *Roma aeterna?* - Az örök Róma?

Németh György

Tudományos ülészek Várady László 75. születésnapja tiszteletére

ELTE BTK Ókortörténeti Tanszék, Budapest, 2001. február 21.

VÁRADY LÁSZLÓ (ELTE): *Gratiarum actio* - ANAGKAION. Egy memoár-forgács az indulásról.

SARKADY JÁNOS (ELTE): Egy Homéros-hely magyarázatához (*Ilias* XIII 685-700).

HAVAS LÁSZLÓ (DE): A *saeculum* mint irodalomalakító tényező.

KERTÉSZ ISTVÁN (SE): *Sportpolitika a hellénizmus korában.*

PÁLFI ZOLTÁN (ELTE): *A megváltozott világszemlélet: az óasszír kereskedők mentalitásának újszerűségei.*

DEZSŐ TAMÁS (ELTE): *Orientalis - orientalizáló - görög: egy modell.*

KOMORÓCZY GÉZA (ELTE): *Traianus Mezopotámiája.*

SIMON RÓBERT (MTA Orientalisztikai Munkaközösség): *Az Augustus-kori arab kereskedelem problémái Aelius Gallus hadjárata kapcsán.*

PUSKÁS ILDIKÓ (ELTE): *Indiai kikötők a római külkereskedelem szolgálatában.*

LÖRINCZ BARNABÁS (ELTE): *Későrómai tisztek a pannoniai hadseregben.*

NÉMETH GYÖRGY (ELTE-DE): *Egy tarragonai gemma.*

HEGYI W. GYÖRGY (ELTE): *Gens és res publica.*

PROHÁSZKA PÉTER (ELTE): *Clodius, Cybele és A. Plotius i. e. 55-ben.*

LÁSZLÓ FERENC (ELTE): *Nero az operairodalomban.*

Németh György

Az ókori városfejlődés és az epigraphica

Debrecen, Debreceni Akadémiai Bizottság 2000. november 24-25.

November 24.

Németh György: *Megnyitó.*

Borhy László (ELTE): *A civitas fogalma és a későantik városok.* A colonia és a municipium kategóriájának a Kr. u. 2. század végéig jól körvonalazható különbsége a Severus-kortól kezdődően elmosódott. A városi rangú településeket res publicának, urbsnak, munimentumnak, civitasnak kezdik nevezni. Ennek hátterében a települések erősítése, városfallal való bekerítése áll, amelyre számos példát találunk Gallia és Germania területén. Egy Philippus Arabs idején, 248-ban állított feliraton a daciai Romula esetén lehet ezt a késő ókorra általánossá váló átmenetet megragadni (CIL III 8031=IDR II 321).

Kalla Gábor (ELTE): *A mezopotámiai város és a királyi propaganda.* A mezopotámiai indirekt vizuális propaganda egyik legkiválóbb példája az asszír székváros. Az Újasszír Birodalom uralkodói többször is változtattak fővárost, ezek sorában a negyedik volt Ninive. Sín-ahhé-erība (Kr. e. 704-681) nagy ninivei építési felirata elárulja számunkra, hogy milyen ideológiai szempontok határozták meg a város monumentális átépítésének programját (CT 26, Kr. e. 694 augusztus). A birodalom központja egyben a világ központja (*axis mundi*), ahol az összes isten kultusza és a földi javak teljessége megtalálható: a nemesfémek, különleges építőkövek és fafajták, állatok és növények. A nagyszabású építészeti megoldások, a város elrendezése, annak vegyes lakossága és a benne található különlegességek Ninivét a világ másává (*imago mundi*) teszik.

Szűcs Tamás (DE): *Az anatóliai kultúra a lyd lexikológia tükrében.* Az ókori lyd nyelv forrását a 108 fennmaradt felirat jelenti. Ezekről összesen 430 jelentéshordozó elemet (szó, képző, morféma) ismerünk. A 430 lexémából 80 személynév, 20 istennév, 6-8 pedig területnév. A fennmaradó lexémák a családra, az időmeghatározásokra és igékre, időhatározókra, segédszavakra korlátozódnak. A névmások, segédszavak 90%-a indoeurópai eredetű, az alapigék egy része indoeurópai, más része belső fejlődésű. A családra vonatkozó kifejezések nagy része indoeurópai eredetű, de a társadalmi viszonyokat jelölő szavak túlnyomó többsége nem indoeurópai. A nevek mintegy 10%-a iráni eredetű, a többi nem indoeurópai. A szókincs elemzéséből levonható az a következtetés, hogy míg a mindennapi kultúra kontinuuusan fejlődik a lydöknél, a magas kultúra diszkontinuuus.

Sarkady János (ELTE): *A poliskormányzat korai formái.* A királyság korát követő polisvilágban a politikai vezetők neve területenként különbözött egymástól: *tagos* (Thessalia), *archón* (Közép-Görögország, szigetek), *prytanis* (keleti görögség), *damiorgos* (Peloponnésos), *kosmos* (Kréta), *timuchos* (Iónia), *stephanéphoros* (Milétos). E tisztségnevek ugyanolyan regionális különbségeket mutatnak, mint a *phylék*, ünnepek, hónapok nevei, de területi megoszlásuk nem esik egybe azokkal. Ez azzal magyarázható, hogy míg a *phylék*, ünnepek, hónapok már a sötét korban és az archaikus kor elején, vagyis a szétvándorlás korában alakultak ki, a magisztratúrák az archaikus kor termékei. A dór *damiorgos* nem vezethető vissza a homérosi *démioergosra*, mivel mind alakilag, mind jelentésében különbözik tőle. A homérosi archosból, amely pl. Teichussában megőrződik, fejlődik ki a közép-görögországi archón, amelynek jelentése elvontabb.

Vilmos László (PTE): *Az istenek és a polis Homérostól a hellenisztikus korig.* A polis kifejlődésének, ideológiai önkeresésének alapvető, szerves eleme a vallási élet. Ennek jellegzetességeit és fejlődési szakaszait az irodalmi források mellett a görög feliratokból

ismerhetjük meg. A források alapján megállapíthatjuk, hogy a hagyományos vallás esetében nem jogosult teljes hanyatlásról, kiüresedésről beszélni. Amíg a polis létezéséről érdemben beszélhetünk, addig vallási intézményei is lényegében tovább éltek és hatékonyak maradtak.

Hegy W. György (ELTE): *Egy gyarmatváros: Kyréné.* A kyrénéiek esküjét tartalmazó felirat és a város alapítására vonatkozó Hérodotos történetek együttes elemzése a már sokszor tárgyalt földéhség bemutatásán kívül is rendkívül sok lehetőséget tartalmaz. A Hérodotos által ismertetett legendás történetek ellentmondásai nem véletlenszerűek, hanem a lakosság különböző csoportjainak politikai küzdelmeit tükrözik, és a felirat szövegével párhuzamba állítva kiemelik az alapítás "pillanatának" fontosságát, nem csak a polgárjog kérdésének, hanem a *politeia* egészének szempontjából. Ugyanakkor a szövegekből látható, ha Démónax reformjait, illetve párhuzamként a spártai nagy rhétrát is figyelembe vesszük, hogy a Kr. e. 7. század végén királyságként létrejövő polis intézményei a király szakrális, külpolitikai és gazdasági hatalma (és nem a királyság intézménye) miatt jelentős eltérést mutat a többi poliséhoz képest. Az eskü szövegének szokatlan, "értelmező" szerkezete egyrészt még különlegesebbé teszi a kyrénéi feliratot, másrészt rámutat a polgárjog és a királyi hatalom együttes tárgyalásának szükségességére, harmadrészt megkérdőjelezi az eskü szokásos datálását.

Németh György (DE): *Idegenek a polisban.* 8209 olyan attikai lakosról van tudomásunk, aki idegen eredetű (*metoikos*), rabszolga vagy felszabadított rabszolga volt. Közülük 7367 lakos szülőhelyét ismerjük. Az Attikában lakó idegenek 380 különböző városból illetve területről származnak, de a Kr. e. 5. sz. földrajzi horizontja elsősorban a délosi szövetség tagállamaira és Athén közvetlen szomszédaira korlátozódott. Azok a *metoikosok*, akiknek ismerjük a foglalkozását, ritkábban foglalkoztak iparral és kereskedelemmel (9,2%), lényegesen több volt közöttük a művész (18,4%) és az egyéb értelmiségi (szónok, író, filozófus, 21%). A *metoikosok* befogadására ösztönözte az athéniakat az általuk fizetett adó (*metoikion*) valamint az általuk bérbe vett ingatlanok bérleti díjából származó jövedelem (megjelenik az *Acta Antiqua*, 41, 2001. számában).

november 25.

Havas László (DE): *Róma városának kezdetei.* A római hagyományban erősen hangsúlyozták Róma paraszti gyökereit, az ősi paraszti erkölcsöket. E propagandisztikus Róma-kép a pun háborúk után terjedt el. Róma eredete valójában nem egyértelműen paraszti, hanem sokkal összetettebb. A város a tengerhez közel eső folyóparti városok mintájára fejlődött ki. E fejlődés különbözött mind az etruszk városok (kereskedelem, ipar, védelmi központ), mind az itáliai oppidumok, mind pedig a görög apoikiák (városi központ + mezőgazdasági területek kettőssége) fejlődésétől, kialakulása nem azok hatására, hanem spontán fejlődésre vezethető vissza. A már a mykénéi korban meglévő település a Tiberis gázlójánál, fontos kereskedelmi utak kereszteződésében feküdt. A település több népességcsoport (latin, szabin, etruszk, föníciai) hagyományait egyesítette. A centrum és a külváros nem vált el egymástól élesen. Róma nagy terület centrumaként jött létre, valódi fővárosként, amely e terület úthálózatának is kiindulópontja lett.

Mráv Zsolt (MNM): *Murum turresque dederunt.* Emona alapítása és városfalának építése. Az AIJ 170b=ILJUG 304 felirat kiegészítéséhez. Az 1877-ben Ljubljanában előkerült, Augustust és Tiberiust állítóként megemlítő feliratot (CIL III 10768, p. 2328=AIJ 170a=ILJUG 303) Emona városfalának építésével kötötték össze, a hiányzó részek (köztük a felirat tárgya) miatt azonban mindez bizonytalan volt. Egy 1911-ben talált, ugyancsak a városfal egy másik építési feliratához köthető töredék utolsó sorának M betűje (a murus szó

kezdőbetűje) alapján, a mindkét, azonos kéz által faragott felirat bizonyosan a városfalra vonatkozik. Lelőhelyük alapján az 1887-es töredéket a keleti, míg az 1911-ben találtat a déli főkapu fölé falazhatták be. A feliratok J. Sasel és I. Weiler által Kr. u. 14 aug. 19. és Kr. u. 15 tavasza közé való keltezése a déli kapu építési feliratához tartozó, Tiberiust pontifex maximusként említő töredék alapján biztosan Kr. u. 15 március 10. utánra, míg a feltüntetett imperator VI címe alapján Kr. u. 15 kora nyara elé keltezhető. Mindez módosítja az építési feliratok történeti értékelését is. A falak építését nem köthetjük a legalább fél évvel korábban lezajlott Drusus missiohoz. Problematikus a Tacitus által a kiszolgált katonáknak kiosztandó földek minőségére vonatkozó, Percennius szájába adott kifogásoknak az Emona környéki földekre való vonatkoztatása. Kétséges továbbá Emona deductiós coloniaként való értelmezése is.

Szabó Ádám (MNM): *Iudex vice Caesaris Pannoniában. Suetrius Sabinus egy eddig ismeretlen felirata.* A CIL III 10490=RD 369 aquincumi feliratot következőképp lehet kiegészíteni (Szabó Á.: Suetrius Sabinus "újabb" felirata Pannoniából. *Folia Archaeologica* 48, 2000. sajtó alatt): [Imp(eratori) Caes(ari) M(arco) Aur(elio) / Antonino P(io) F(elici) Aug(usto) / Suetrius Sabinus / iudex ex delegat(u) / cognition(um) sacrar(um) / Caesarianar(um) cum?] / suis [---?] / devot[issimus] / maiesta[t]i eius / consul pontifex / augur. E felirat nyomán biztosan kiegészíthetővé vált a CIL IX 2848=AÉ 1985, 332 histoniumi felirat eddig kérdéses része is: ...[... electo ad cognosc(endas) s]acr(as) [cognit(iones) in prov(inciis) Pannonia superiore item infer(iore) leg(ato) Aug(usti)] / [pr(o) pr(aetore) prov(inciae) Raetiae comiti A]ug(usti)... Suetrius Sabinus 214-ben iudex vice Caesaris megbízatással Pannoniában tartózkodott Pannonia superior és inferior közös határának módosítását elrendezni (CIL X 5178). A már álló császárszobor talapzatára utólag vésték föl a 214. évre megkapott három tisztséget (consul, pontifex, augur), amelyekre már 213-ban ki lehetett jelölve. Hivatalosan ugyanis csak a Róma városbeli beiktatás illetve a cooptatio után lett e tisztségek birtokosa, míg a iudex-i hivatalt bárhol megkaphatta a császártól. A tartományhatárok módosítása legalább két város határait és törvényeit érintette, ezért volt szükség rá, hogy a iudex consul, pontifex és augur legyen.

Kovács Péter (PPKE): *A canabae 3. századi továbbélése Pannoniában.* Az előadás a pannoniái canabae 3. századi továbbélését illetve tovább-nem-élését vizsgálta. Egyes canabae esetében megtaláljuk a továbbélés nyomait, másoknál bizonyíthatóan nem. Pannoniában ez utóbbi jellemző. Azon canabae esetében, ahol a település-kettség mutatható ki, ott a városi rangra emelés is előfordult. A canabae és a civil város egyesítése a contributio révén mutatható ki.

Szabó Edit (DE): *Veteránok a pannoniái városok vezető rétegében.* Az előadás arra a kérdésre kereste a választ, hogy a többé-kevésbé minden esetben erős veteránréteggel rendelkező pannoniái városok vezető rétegében milyen arányú ennek a katonáskodást korábban hivatásszerűen folytató rétegnek a jelenléte. A 158 pannoniái városi tisztségviselő (decuriok, választott magistratusok, városi papi méltóságok, ill. az ezek köréből választott tartományi főpapok, sacerdotes provinciae) feliratokon épen maradt cursus honorumát vizsgálva megállapította, hogy mindössze 11 személy esetében bizonyítható a civil karriert megelőző katonai szolgálat. Közülük 6 nem a vizsgált rétegbe tartozik - ezek lovagok (egyikük végül senator), akik a társadalmi hierarchia magasabb státuszú rendje számára fenntartott militia equestris teljesítették -, így meglepő módon, mindösszesen csupán 5 személy, a megvizsgáltak 2,9 %-a reprezentálja a volt hivatásos (vagyis a 20-28 évet szolgáló, s a gregalistól a centurioi rangfokozat felé haladó pályát teljesítő) katonákat. A 4 legióstábor mellett fekvő város ordojában való jelenlétükről egyáltalán nincs bizonyítékunk,

pedig ezek a városok a veteránoknak különösen előszeretettel választott letelepedési helyei voltak.

A veteránok városi ordokban való alulrepräsentáltsága okát kutatva az előadás elsődlegesen a cursus honorumok közlésének a nyilvános szereplés normáival való összefüggéseire hívta fel a figyelmet: karrierjeink többsége oltáron, császárok tiszteletére állított feliraton, vagy olyan sírfeliraton maradt fenn, melyen a városi előljáró maga búcsúztatta hozzátartozóját, vagyis olyan feliraton, mely műfajából eredendően a karrierek szempontjából információszegény típusok közé tartozik. Fennmaradt forrásaink torzítják a valóságot, bizonyíthatóan kevesebbet mutatnak meg belőle, az alulrepräsentáltság tehát - legalábbis részben - látszólagos. A veteránoknak a városi vezetőrétegben való csekély részesedése valós okai közül különösen kettőt lehet kiemelni: az e rétegnek a municipális arisztokrácia egészéhez viszonyított rosszabb anyagi helyzetét, és az alacsonyabb származását. Aki bejutott az ordoba - az ötből négy személy - az eleve a veterántársadalom vékony felső rétegébe tartozott, vagyis a kevesek számára elérhető magasabb rangokban: primipilarius, centurio, cornicularius pr(aefecti) pr(aetorio), beneficiariusi rangban nyert elbocsájtást a hadseregből, és - akiknél ez kimutatható - konszolidált családból származott. Ugyanezen okokkal, továbbá a városi társadalom 2. század közepére érezhetővé váló differenciálódásával, s a municipális arisztokrácia meggazdagodásával (lovagok számának gyarapodása, több városban való egyidejű tisztségviselés, bőkezű adományok), ill. ezzel összefüggésben a veteránok tisztségekre való megválasztásának csökkenő esélyével hozta az előadás összefüggésbe a vezetőrétegből való eltűnésüket is.

A kerekasztal megrendezését Az OTKA (029156) és a Soros Alapítvány (FEPP 238/126) támogatta.

Németh György

Az iranisztika új irányai

Nemzetközi kollokvium

2001. március 23-án tartotta az ELTE Iranisztikai Központja szervezésében Budapesten tartotta éves vezetőségi ülését a Societas Iranologica Europaea, az egyetlen nemzetközi iranisztikai szervezet. A vendégeket Nyomárcay István, a kar dékánhelyettese üdvözölte, majd Jeremiás Éva az Iranisztikai Központ nevében mondott köszöntőt.

A kollokvium előadásai:

ANTONIO PANAINO (Ravenna): Daevas and Druj in the Zoroastrian System

JÁNOS HARMATTA (ELTE): On the Tracks of the Sogdians in Asia and Europe

MICHAEL ALRAM (Wien): Hunnic coinage

PHILIP HUYSE (Paris): A New Interpretation of §70 in the Bisutun Inscription

ÉVA JEREMIÁS (ELTE): The Problems of Writing the Article „New Persian” for EI²

A kollokvium Antonio Panaino, a vezetőség elnökének zárszavával ért véget.

Lőrincz Ádám

INTERANTIK

E rovatunkban az antikvitás és a modern informatika kapcsolatával foglalkozunk. Igyekszünk e témában praktikus információt is nyújtani.

Az Ancient World Mapping Center (AWMC) projekt és honlapja

<http://www.unc.edu/depts/awmc>

A University of North Carolina (Chapell Hill) független szervezeti egységeként 2000. augusztus 15-én alakult meg az *Ancient World Mapping Center*. Létrehozásának célja egy térképészeti és földrajztudományi információs adatbázis elkészítése és működtetése az óorkutatás és -oktatás számára, továbbá az ókori történeti földrajznak, mint az antik társadalmak kutatói számára alapvető tudományszaknak a magas szintű művelése. A stáb és a hozzájuk kapcsolódó szakemberek elsődleges szándéka egy széles körű kutatás eredményeit tartalmazó, WWW alapú és annak mindenoldalú lehetőségeit kihasználó honlap kialakítása, mely az antik világ térképészeti és geográfiai adatait mindenki által hozzáférhető módon teszi közvé. Másodlagos, de lényeges cél, hogy szeretnék átvizsgálni és korszerűsíteni a jelenleg a kutatás rendelkezésére álló legújabb térképgyűjteményt, a Barrington Atlas of the Greek and Roman World-öt: az előkerült új adatok térképre vitele és értelmezése mellett a feladat a lehetséges és szükséges új módszerek és technológiák alkalmazása a megjelenítésben és a továbbfejlesztésben. Megjegyzendő, hogy az AWMC működését együttműködőként támogatja Richard Talbert szerkesztő vezetésével a Barrington Atlas-t kiadó American Philological Association Classical Atlas projektje.

Az AWMC célja mellett kutatási módszere és alkalmazott eszköztára is példaértékű. Kilép a hagyományos kutatási formákból és nemzetközi, mit nemzetközi!, földrészközi, a WEB-et használó valamennyi kutató lehetséges részvételét jelentő együttműködésre hívja fel a tudományszak képviselőit. A központ igazgatója, Tom Elliott, legutóbbi, 2001. április 28-i körlevelében ezt ismételten megerősítette. Ebben a tekintetben követik az Anne Mahoney és Ross Scaife szerkesztők nevével fémjelzett STOA gyakorlatát. (A STOA-ról – The Stoa: A Consortium for Electronic Publication in the Humanities – lásd ismertetésemet a KLIO 2001/1. számában.) Nyitva áll tehát az út bárki előtt, aki kedvet, erőt és tehetséget érez magában ahhoz, hogy egy ilyen nemzetközi együttműködésben részt vegyen.

Az AWMC honlapja könnyen áttekinthető, jól szerkesztett és informatív. Megtalálhatók benne az alapinformációk a központ előtörténetéről és jelenlegi helyzetéről. Kitér a Barrington Atlas-ra és a vele kapcsolatos kérdésekre. Külön rész foglalkozik a honlap fejlesztésével, ami egy fiatal projekt esetében érthető és elfogadható. Itt is kiemelném az együttműködési készséget. Jelentősnek tartom és kipróbálásra érdemesnek tartom a központ által készített térképgyűjteményt, melynek egyes darabjai a honlapról ingyenesen letölthetőek. Igaz, a felbontás még hagy némi kívánnivalót, de ezért kárpótol a minőség, az igényesség az adatok és a sokféleség tekintetében. (A térképek használatához Adobe Acrobat 5.0-s program szükséges, melynek letöltéséhez segítséget kap a felhasználó.) A Web Links részben a földrajztudománnyal és az ókori geográfiával foglalkozó valamennyi lényeges utalást megkapjuk, bár az Apollo-projekt bevétele a nemzetközi kutató számára kissé felesleges, mivelhogy használata csak bejegyzett kutatók számára engedélyezett. De itt van, hogy csak a legfontosabbakat említsem, a Princeton Encyclopedia of Classical Sites WEB-es

változata; a Perseus Projekt térképgyűjteménye és helynévkatalógusa; a METIS képgyűjteménye és az ókori helyek GIS-adatait (Geographic Information System) tartalmazó Stoa Waypoint Database.

Mindent összevetve, a honlap ismeretét és használatát jó szívvel ajánlom az ókortörténettel, különösen a gazdaság és társadalomtörténettel, ezen belül a településtörténettel és topográfiával foglalkozó oktatók, kutatók valamint az érdeklődő egyetemi/főiskolai hallgatóság figyelmébe.

e-mail: thomase@email.unc.edu (Tom ELLIOTT, Director, Ancient World Mapping Center)

Nemes Zoltán

SZIGORÚAN TITKOS KIADVÁNYOK

E rovatban olyan ókori tárgyú - elsősorban egyetemi - kiadványokat kívánunk ismertetni, amelyek valamilyen oknál fogva észrevétlenek, vagy méltatlanul kevésbé ismertek maradtak a szélesebb szakmai nyilvánosság előtt. E kötetek tehát nem valamiféle cenzúra tiltása, hanem az információhiány miatt váltak "titkossá". Célunk az, hogy e kötetek terjesztését, adataik pontos közlésével, elősegítsük. Ezúton is kérjük kollégáinkat, hogy megjelent szakmai kiadványaikról adjanak lapunkban tájékoztatást, akár önrecenzió, akár pontos, de rövid tartalmi ismertetés keretében. Számítunk minden megjelent tanulmánykötet, monográfia, disszertáció, emlékkönyv és fordítás ismertetésére. Természetesen nemcsak az egyetemi kiadványokra hívjuk föl szívesen a figyelmet. Tekintettel a hazai, meglehetősen kaotikus, könyvkiadói viszonyokra, és a könyvterjesztés gyengélkedéseire, előfordulhat, hogy hivatásos könyvkiadók kiadványai is elkerülik az érdeklődők figyelmét. Kérjük a szerzőket, fordítókat és szerkesztőket, használják ki a lapunk által nyújtott segítséget. Minden ókori tárgyú kiadványt térítésmentesen ismertetünk. Az ismertetések célja az információ közzététele, nem az értékelés. Kíváncsi lenné, ha a bemutatást írók azt is megadnák, hogy a megrendelők pontosan kihez fordulhatnak (kiadó, terjesztő, ISBN szám, oldalszám, név, cím, telefonszám), és a kiadvány mennyibe kerül. Szerkesztőségünk ezúton mond köszönetet mindazon kiadóknak és szerzőknek, akik publikációikat eljuttatták hozzánk, lehetővé téve, hogy megismertethessük azokat olvasóinkkal.

A rovatot összeállította Lőrincz Ádám és Németh György.

Balla, Lajos: *Studia Dacica. Collected Papers*. Ed. by Edit Szabó. Hungarian Polis Studies (HPS) 5. Debrecen, 2000. 226 old. ISBN 963 472 4558; ISSN 1417-1708. Megrendelhető: Debreceni Egyetem, Ókortörténeti Tanszék. H-4010 Debrecen, Egyetem tér 1.

Contents: Lajos Balla (1931-1992) (by Edit Szabó). III. To the Questions of the Military History of Dacia in the Second Century. 1. A propos des rapports entre la Pannonie et la Dacie. 15. M. Herennius Faustus. 29. Guerre Iazyge aux frontières de la Dacie en 107/108. 33. Some Problems of the History of Dacia in the Severan Age. 37. Factio in Pertinacem. A propos du premier séjour de P. Helvius Pertinax en Dacie. 49. Numerus Maurorum Hispanorum in Dakien. 55. Deus Commagenus (par Katalin B. Angyal - Lajos Balla) 63. Prosopographia Daciaca (III.) 73. L'importance des colonisations en Dacie. 85. Recusantes provinciales in Dacia. 91. Les Syriens et le culte de Iuppiter Dolichenus dans la région du Danube. 103. Equites Romani Daciae. 115.

Contribution à l'histoire de l'extraction du sel et de fer dans les mines de la Dacie Romaine. 135. Prosopographia Dacica. Fonctionnaires impériaux d'ordre sénatorial et d'ordre équestre en Dacie pendant les guerres marcomanes. 145. Le scribatus comme honor en Dacie et en Pannonie. 161. Porolissensia. Canabae et municipium à Porolissum. 167. L'inscription d'un sanctuaire de Dolichenus à Alsókosály. 173. Questions de l'histoire de la population dans la Dacie Romaine. 177. Notes prosopographiques. P. Aelius Gemellus, Aurelius Tuesianus, L. Valerius Valerianus. 183. Contribution aux problèmes de l'histoire des Syriens et de leurs cultes dans la région Danubienne. 187. *Defensor negotiatorum*

(*surorum*) in Dakien. 195. The Publications of Lajos Balla (by Edit Szabó). 199. Abbreviations. 209. Index. 219.

Bolonyai Gábor (szerk.): Antik szónoki gyakorlatok. Typotex, Budapest, 2001. 264 old. ISBN 963 9132 98 5. Ára: 2500 Ft.

Bevezetés 5. Aphthonois : Kezdő szónoki gyakorlatok 81. Libanios: Kezdő szónoki gyakorlatok 125. Névmutató 259.

Borhy László: Pannoniai falfestmény. MOUSEION 4. Enciklopédia Kiadó, Budapest, 2001. 148 old. ISBN 963 8477 48 0; ISSN 1419-1997. Ára: 1200 Ft.

Erdős Ferenc - Pongrácz Zsuzsánna (szerk.): Dunaújváros története. Dunaújváros, 2000. 478 old. ISBN 963 03 6253 8. Ára: 2000 Ft.

A kötet ókori tárgyú fejezetei: Csüllög Gábor: A környezet természetföldrajzi áttekintése és történeti földrajzi értékelése. 8. B. Horváth Jolán: Az ember megtelepedésének, jelenlétének legelső, közvetett nyomai. 16. Az újkőkor hagyatéka. 17. Vicze Magdolna: A terület a bronzkorban. 21. B. Horváth Jolán: A kelták. 34. Visy Zsolt: Intercisa hadtörténete. 37. Pongrácz Zsuzsánna: Intercisa "polgári" települése és lakói. 48. Pongrácz Zsuzsánna: Intercisa temetői. 62. B. Horváth Jolán: A Kálvária utcai ásás. 67. Bóna István: A pentelei Öreghegy és Intercisa erődjének története a késő római időktől a török kiűzéséig. 69-78.

Fehér Bence: Latin szöveggyűjtemény történészhallgatók számára. Kirké Kiadó - InterPares Bt, Budapest, 2000. 39 old. A Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Karának jegyzete. 150 Ft.

I. Későókor. 3; II. Európai középkor. 12. ; III. A magyar középkor latinsága. 20; IV. Renaissance és koraújkori latinság. 26; V. Modern latinság. 36.

Fitz Jenő: Ezüstök a homokból. A nagyvenyimi éremkincs. Intercisa Múzeum, Dunaújváros, 2001. 36 old. ISBN 963 006366 2

Forisek Péter: A hálózat használata az ókortudományok területén. Információs Füzetek I. 12. 10. Nemzeti Információs Infrastruktúra Fejlesztési Program. Budapest, 2000. 60 old. ISBN 963 00 4862 0; ISSN 1219-5480.

<http://www.iif.hu/dokumentumok>

Horváth László: Az athéni Hypereidész beszédei és stílusának ókori megítélése. Pallas Stúdió - Attraktor Kft., Budapest, 2001. 240 old. ISBN 963 9207 48 9. Ára: 2350 Ft.

K. Palágyi Sylvia - Nagy Levente: Római kori halomsírok a Dunántúlon. Csizmadia Gábor - Horváth László - Németh Péter Gergely közreműködésével. Veszprém, 2000. 283 old. ISBN 963 7208 64 X. Ára: 2300 Ft.

I. A halomsíros temetkezések regisztere. II. A dunántúli halomsíros temetők jellemző vonásai. III. A halomsírok mellékletei és keltezése a leletanyag alapján. IV: A halmok keltezése - etnikai kérdések. V. A noricum és pannoniai halomsírok eredetkérdésének problémái. VI. Néhány adat a halmok rekonstrukciós lehetőségeihez. VII. Összefoglalás. VIII. Táblák. IX. Függelék. 1. Csizmadia Gábor - Németh Péter Gergely: Római halomsíros temetők Somogy megyében. 2. Horváth László: Újabban feltárt római kori halomsírok Zalában (Katalógus). Nagy Levente: Római kori halomsírok Felsőcikolán. X. Irodalom. XI. Mutatók.

Kákossy László: Théba a Ptolemaiosz- és a római korban. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1998. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. Szerk. Glatz Ferenc. 13 old. ISBN 963 508 112 X; ISSN 1419-8959.

Kertész István: Hellénisztikus történelem. História, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2000. História könyvtár. Monográfiák. 13. 264 old. ISBN 963 8312 69 6; ISSN 327-212X. Ára: 1680 Ft

Kovács, Péter: Matrica - Excavations in the Roman Fort at Százhalombatta (1993-1997). With a Supplement by László Thúry. Studia Classica Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nominatae Series Historica 3. Kirké, Budapest, 2000. 178 old., 78 tábla. ISBN 963 00 5592 9.

Madarász Imre: Századok, könyvek, lapok. Magyar és világirodalmi tanulmányok. Hungarovox Kiadó, Budapest, 1999. 130 old. ISBN 963 85938 8 1. Ára 690 Ft. Megrendelhető: Hungarovox Kiadó, 1137 Budapest, Radnóti M. u. 11. Tel.: 340-0859.

Ókori tárgyú tanulmányok: Történetek és történelem. Pesszimizmus és optimizmus Hérodotosz *Hisztóriájában* (57-63. old.). Történelmi végzet - erkölcsi szabadság. Lucanus: *Pharsalia* (64-75. old.).

Nagy Szent Baszileiosz művei. Ókeresztény Írók XVI. Fordította és a jegyzeteket írta: Vanyó László. Szent István Társulat, Budapest, 2001. 261 old. ISBN 963 361 251 9, ISSN 0209-7613

Németh, György - Forisek, Péter (edd.): Epigraphica. I. Hungarian Polis Studies (HPS) 6. Debrecen, 2000. 154 old. ISBN 963 472 508 2; ISSN 1417-1708. Megrendelhető: Debreceni Egyetem, Ókortörténeti Tanszék. H-4010 Debrecen, Egyetem tér 1.

Németh, György: The First Hungarian Epigraphic Round-Table. 5.

- Szücs, Tamás: Grammar of the Lydian Inscriptions. 9.
- Németh, György - Canós i Villena, Isabel: Greek Funerary Steles in Barcelona. 17.
- Havas, L.: L. Annaeus Florus ou bien P. Annius Florus? 23.
- Borhy, László: Ausgewählte *instrumenta inscripta Latina* aus Brigetio (FO: Komárom/Szőny-Vásártér). 31.
- Kovács, Péter: *Consistenses intra leugam*. 39.
- Kovács, Péter: Römische Inschriften aus dem sarmatischen Barbaricum in Ungarn. Ein Vorstudium zu Römische Inschriften Ungarns. 57.
- Mráv, Zsolt: Building Inscription of Trajan from Poetovio. A Preliminary Report. 77.
- Fehér, Bence: New Data on the So-Called "Walkin Vessels". 95.
- Ardevan, Radu: Municipalia Dacica. Drei Epigraphische Bemerkungen. 109.
- Szabó, Edit: *Attributio in Aquincum*. 131.
- Forisek, Péter: An Online Database of the Greek Inscriptions in Pannonia: Corpus Inscriptionum Graecarum Pannonicarum (CIGP). 151.

Németh György (szerk.): Római történeti kézikönyv. Írták: Havas László, Németh György, Szabó Edit. A források jegyzékét összeállította: Forisek Péter. Korona Kiadó, Budapest, 2001. 644 old. ISBN 963 9191 75 2. Ára: 5490 Ft.

Bevezetés. 5. Fogalomtár. 11. A római kronológia. 467. A római történelem forrásai magyarul. 585. A római császári dinasztiák. 637-644.

Pauszaniász: Görögország leírása. Fordította, a jegyzeteket írta és a névmutatót összeállította Muraközy Gyula. A fordítást az eredetivel egybevetette, a jegyzeteket kiegészítette és az utószót írta Patay-Horváth András. Pallas Stúdió - Attraktor Kft. Budapest, 2000. I. kötet 366 old. II. kötet 391 old. ISBN 963 9207 40 3. Ára: 5600 Ft.

Platón: Ión. Menexenosz. Ford. Ritoók Zsigmond, Kövendi Dénes. Az Ión jegyzeteit és utószavát Ritoók Zsigmond, a Menexenosz jegyzeteit és utószavát Steiger Kornél írta. Platón összes művei kommentárokkal. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2000. 103 old. ISBN 963 9165 48 4; ISSN 0866-0328. Ára: 1295 Ft.

Priapea. Erotica Romana - Priapusi versek. Római erotikus költemények. Fordította Fehér Bence. Kirké Kétnyelvű Klasszikusok 1. Kirké, Budapest, 2000. 64 old. ISBN 963 00 5272 5; ISSN 1586-7846. Ára: 900 Ft.

Román Judit (szerk.): Repertórium a Tanulmányok Budapest Múltjából I-XXV. 1932-1996 köteteihez. Budapest Vároستörténeti Monográfiái XXXVIII. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 2000. 64 old. ISBN 963 7096 95 7; HU-ISSN 0238-5597; HU-ISSN 0068-3337.

Somos Róbert: Az alexandriai teológia. Paulus Hungarus - Kairosz, 2001. ISBN 963 9302 56 2.

I. Alexandriai Philón. II. Alexandriai Kelemen. III. Órigenész élete és munkássága. IV. Órigenész teológiája. V. Órigenész noológiája és antropológiája. VI. Órigenész és a görög filozófia. VII. Az alexandriai teológiai iskola a III. században. VIII. Az alexandriai teológiai iskola a IV. században. IX. Evagriosz Pontikosz.

Szepessy Tibor (válogatta): Görög költők antológiája. Második, javított kiadás. Typotex Kiadó, Budapest, 2000. 792 old. ISBN 963 9132 88 8. Ára: 4900 Ft.

T. Bíró Mária: Pannoniai csontművészet. MOUSEION 3. Enciklopédia Kiadó, Budapest, 2000. 135 old. ISBN 963 8477 50 4; ISSN 1419-1997. Ára: 1200 Ft.

Testamentum Porcelli - Malacka végrendelete. Fordította Fehér Bence. Classici Bilingues Circes 2. Kirké Kétnyelvű Klasszikusok 2. Kirké, Budapest, 2000. 7 old. ISBN 963 00 5593 7; ISSN 1586-7846. Ára: 50 Ft.

Új Teológus Szent Simeon: Huszonöt fejezet az istenismeretről és a teológiáról. Fordította, kommentálta és az utószót írta: Perczel István. Paulus Hungarus - Kairosz, Budapest, 2000. 99 old. ISBN 963 9302 49 x.

Zsidi Paula (szerk.): Aquincum. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 1999-ben. Excavations and rescue work at the Aquincum Museum in 1999. Aquincumi füzetek 6. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 2000. 119 old. ISSN 4 1219 9419; ISSN 4 1219 9427.

Bulletin of Ancient Studies

No. VII.

Editor-in-chief: György Németh

Editors: Ádám Lőrincz and András Patay Horváth

The aim of this periodical is to create a lively forum for all sorts of activities and communications in the field of ancient studies. This field is extremely broad: we look forward to communications from classical philologists, historians, linguists, archaeologists, orientalist and everyone else concerned with ancient studies in Hungary. We do not intend to be a scholarly periodical of a classical fashion, but rather an open forum and news bulletin of classical scholars and students in Hungary.

Contents of the present number:

Aurea Aetas (An interview with a prominent Hungarian classical scholar)

Forisek, Péter: Interview with Professor Thomas Köves-Zulauf 3

New Generation (The abridged version of a PhD dissertation)

Adamik, Béla: Studies Concerning the History of Latin
in the Eastern Half of the Roman Empire..... 8

Conference

Németh, György: Turns of Millennia in Hungarian and World Culture..... 16

Németh, György: Colloquium in Honour of László Várady's 75th Birthday 16

Németh, György: Ancient Town Development and Epigraphy 17

Lőrincz Ádám: New and Current Trends in Iranian Studies.

Board Meeting of the Societas Iranologica Europaea..... 20

InterAntic

Nemes, Zoltán: The Ancient World Mapping Center (AWMC)

Project and its Web Site 21

Top Secret Publications 23

T a r t a l o m

Aurea Aetas

Forisek Péter: Beszélgetés Thomas Köves-Zulauf professzorral	3
---	---

Utánpótlás

Adamik Béla: Tanulmányok a latin nyelv külső történetéhez a Római Birodalom keleti felében. A constantinopolisi latin anyanyelvű népesség problematikája	8
---	---

Konferencia

Németh György: Ezredfordulók a magyar és a világkultúrában ...	16
Németh György: Tudományos ülészak Várady László 75. születésnapja tiszteletére	16
Németh György: Az ókori városfejlődés és az epigraphica	17
Lőrincz Ádám: Az iranisztika új irányai	20

Interantik

Nemes Zoltán: Az Ancient World Mapping Center (AWMC) projekt és honlapja	21
---	----

<u>Szigorúan titkos kiadványok</u>	23
--	----